

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ І ПСИХОЛОГІЇ
ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ АКАДЕМІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

На правах рукопису

КУЛЬЧИЦЬКА ОЛЕНА ІПОЛІТІВНА

РОЗВИТОК ПОЧУТТІВ І ЕМОЦІЙ У ДІТЕЙ РАНЬОГО
ТА ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

19.00.07 - педагогічна і вікова
психологія

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ - 1996

Нб. 35. 686

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті педагогіки і психології професійної освіти АПН України.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор Семиченко Валентина Анатоліївна;
доктор психологічних наук, професор Носенко Елеонора Львівна;
доктор психологічних наук, професор Боришевський Мирослав Йосипович.

Провідна установа: Український державний педагогічний університет ім. М. Драгоманова / Міністерство освіти України, м. Київ/.

Захист відбудеться на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.01.61.01 "23" жовтня 1996 року в Інституті педагогіки і психології професійної освіти АПН України за адресою: 254060, м.Київ, вул. М. Берлінського, 9/.

Автореферат розісланий "21" вересня 1996 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради

Г.М. ДИЗЮЛЬСЬКА

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00760024 (J)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність та ступінь дослідження проблеми. В наш час загальноприйнятим є положення, що емоційні процеси займають важливе місце в структурі психічної діяльності людини. Виникаючи в умовах діяльності та спілкування людей, вони характеризують те, наскільки дійсність відповідає потребам суб'єкта і в той же час відображають досягнуті зміни /П.В.Симонов, 1980/, а включаючись у процес формування особистості, вони як цінність визначають її спрямованість /Б.І.Додонов, 1970/. Встановлено, що емоції беруть участь в регуляції поведінки /К.В.Шорохова, М.І.Бобнева, 1972/ та навчальної діяльності /О.Я.Чебикін, 1984/. Емоції активатори діяльності /Д.Ліндлей, 1950, Я.Рейковський, 1974/, вони "оцінюють" ступінь відповідності будь-якого об'єкта потребам людини, значення цих оцінок презентує в свідомості мотиви поведінки /К.Ізард, 1980; В.К.Вільнас, 1985/. В ряді досліджень показано, що емоції, входячи в структуру мислительних процесів, виконують функцію евристик /О.К.Тихоміров, 1974/, а творча діяльність завжди активована емоційними процесами /Я.О.Пономарьов, 1965; В.О.Моляко, 1980/. Велике значення мають емоції у спілкуванні - позитивні і негативні емоції, що виникають у спілкуванні, суттєво відбивають на відносини людей, їх суспільні контакти /Б.Д.Паригін, 1975; О.О.Бодальов, 1980/. Емоції входять в систему невербальних комунікацій, доповнюючи мовну інформацію /Б.Л.Носенко, 1980/. Вони є компонентом цілого ряду стійких рис особистості. Накопичується все більше даних про те, що рівень здоров'я людини, нервово-психічної та фізичної працездатності людини, тривалість цілого ряду захворювань залежить

від емоційного фону /Г.Сельє, 1960; П.К.Анохін, 1970; К.В.Судаков, 1981, та ін./.

Матеріалом значної цінності в теоретичному плані виступають концептуальні соціологічні і філософські роботи /О.О.Бодальов, О.Г.Дробницький, М.М.Крутов, Б.Д.Паригін, В.С.Соловйов, О.І. Титаренко, Т.О.Флоренська, Г.Х.Шингаров, К.В.Шорохова/.

Мають велике значення у розробці питань емоційних реакцій людей фізіологічні дослідження /П.К.Анохін, Г.В.Абдуладзе, Е.І.Баканов, В.М.Бехтерев, Ф.В.Бассін, Н.В.Бехтерева, Ф.П.Бердязев, Л.О.Китаєв-Смик, О.Р.Лурія, І.П.Павлов, К.В.Судаков, П.В.Симонов, О.О.Ухтомський/.

Становлять певний інтерес психологічні дослідження емоційної сфери людини в працях зарубіжних авторів /К.Ізард, Т.Бауер, Д.Вулдрідж, Е.Гельгорн, Дж.Луфборроу, В.Кеннон, О.Кондаш, Д.Ліндслей, К.Леонгард, І.Мак-Дауголл, К.Обуховський, Т.Рибо, Г.Сельє, П.Фресс, З.Фрейд/.

Хоча роботами вітчизняних та зарубіжних авторів закладено науковий фундамент у теорію емоцій і почуттів, ступінь їх розкриття ще недостатній, зокрема у порівнянні з іншими психічними процесами. Існує значна розбіжність у теоретичних підходах до проблеми емоцій, певні труднощі у трактуванні емоційних процесів, їх функцій, взаємозв'язку з пізнавальною діяльністю. З одного боку, ці труднощі пояснюються самою природою емоцій, їх "невловимістю", короткочасністю перебігу, залежністю від індивідуальних особливостей та спрямованістю особистості, умов суспільного розвитку, з другого - складностями діагностики і здійснення експериментального підходу щодо їх вивчення.

Література з питань емоційних процесів містить в собі

багато протиріч, і тому понятійний апарат в цій сфері психічної реальності ще далеко не узгоджений.

Особливо гострий дефіцит досліджень з проблеми емоцій існує в галузі диференційної психології. Тим часом, вивчення емоційних процесів в онтогенезі дасть можливість з'ясувати цілу низку питань, пов'язаних з розкриттям процесу формування модальності і предметної спрямованості емоцій, визначення їх детермінант, функцій, ролі в регуляції поведінки тощо. Великого значення набувають питання, що стосуються вивчення групи емоцій, які є органічною складовою процесу соціалізації дитини та за своїм змістом і функціями відіграють вирішальну роль у самовизначенні зростаючої особистості, її адаптації у суспільному середовищі. Наша точка зору полягає в тому, що до цієї групи входять емоції симпатії, співчуття, сорому і провини. Звичайно, в людському середовищі всі емоційні процеси соціалізовані, але ми вважаємо, що є ряд специфічних для людських відносин емоцій, які за своїми проявами і функціями є суто людськими. Вони виникли в процесі спілкування людей, а їх функція - регуляція стосунків між людьми. Саме з цього погляду симпатія є позитивною емоційною реакцією людини у її відносинах з іншими, співпереживання дає можливість емоційно зрозуміти біль і страждання інших, сором оберігає від вчинків, які засуджуються в суспільному середовищі, а відчуття провини надає можливості контролювати свою поведінку у відносинах з оточуючими. Очевидно, в процесі розвитку людського суспільства такі соціально спрямовані складні переживання об'єднували людей в їх спілкуванні. Сором - це обшарпана емоція, він причетний до поведінки, що вимагає від індивіда враховувати норми, яких дотримується певна суспільна єдність і стримувати прояви сексуальності; співпереживання

активує допомогу іншій людині, симпатія об'єднує людей, стримує конфлікти, вина примушує людину утримувати себе від "зла".

Дослідження цієї специфічної групи емоцій в онтогенезі - на протязі раннього і дошкільного віку передбачає виявлення загальних тенденцій емоційного розвитку дитини, і конкретних, специфічних, особливих для розвитку тих емоцій, які виникають в процесі взаємодії дитини з оточуючими.

Експериментальна реалізація дослідження дозволить з'ясувати психологічну природу, конкретну структуру, феноменологічні ознаки, вікову динаміку розвитку та роль емоцій в регуляції поведінки дитини, розробити систему діагностики норми їх розвитку. На основі дослідження буде з'ясовано значення емоцій в процесі соціалізації дитини, формуванні просоціальної і альтруїстичної поведінки та процесу самовизначення і морального самоконтролю, що дозволить визначити конкретні практичні рекомендації працівникам дитячих закладів і сім'ї.

Виходячи із зазначеного, об'єктом дослідження в нашій роботі був процес емоційного розвитку дітей раннього і дошкільного віку в умовах спілкування з оточуючими.

Предмет дослідження - психологічний зміст, структура, функції і динаміка окремої диференційованої групи емоцій: симпатії, співпереживання, сорому і провини.

Мета дослідження полягає в розробці теоретичних підходів до проблеми емоцій і почуттів та виявленні закономірностей їх розвитку на протязі раннього і дошкільного віку.

Загальна гіпотеза: емоційні процеси як суто людські переживання розвиваються лише в процесі цілеспрямованих впливів дорослого, і є результатом емоційної взаємодії

дорослого з дитиною. Вони виникають із генетично-запрограмованих за своєю природою позитивних і негативних емоцій і набувають свого змісту і цілеспрямованості лише в умовах соціалізації дитини. Кожна емоція набуває своїх феноменологічних ознак, своєї структури і динаміки в міру емоційно-когнітивного розвитку дитини. Поєднуючись з формуючими структурами особистості, закріплюючись у психіці дитини, зазначені емоції стають сталими утвореннями, і входять до структури мотивації поведінки. Викладена загальна гіпотеза опосередковується кількома частковими:

1. Емоції і почуття, що є за своєю природою двоєдиними /позитивні-негативні/, у сфері людських стосунків утворюють дві предметно-спрямовані групи позитивних переживань: симпатія /радість від спілкування/ і співпереживання /радість єдності з іншими/ та негативних, що пов'язані із негативною емоційною оцінкою власних вчинків /сором, вина/. Вказані групи емоцій диференційовані за своїм змістом, мають свої специфічні феноменологічні ознаки і свою вікову динаміку.

2. Емоційні явища двоєдині і за своїм проявом, вони можуть бути ситуативними переживаннями, які мають всі ознаки процесу /стимулюючий фактор, динаміка, перебіг, якість переживання, його гострота /"вибух"/, заспокоєння/, і набувати статусу стійкого емоційного утворення, емоційного ставлення людини до оточуючих, емоційних рис характеру, емоційних установок, стійких емоційних станів. У відповідності до цього ситуативна емоція симпатії переростає за певних умов в почуття прив'язаності до інших, емоція сорому може бути емоційною

основю такої риси характеру, як сором"язливість, співчуття може перетворитися на співчутливість і емотивність. Пов"язуючись із когнітивними процесами і вступаючи у взаємодію з ними, емоції соціально-спрямованої групи стають структурними компонентами таких складних утворень особистості, як почуття любові, обов"язок, совість.

3. В міру свого розвитку емоції як активатори діяльності входять в структуру мотивації, набуваючи регулюючої функції у відносинах з оточуючими. Симпатія становить емоційну основу мотиву афеліації: мотиву співробітництва і спілкування, взаємного зв"язку і приязного ставлення до оточуючих.

Співпереживання стає мотивацією просоціальної поведінки як такої, яка спрямована на допомогу тому, хто в біді, відчуває біль, або загрожує якесь небезпека.

Сором і вина є основою мотиву досягнення: соромлячись за свої невдачі, дитина буде намагатися досягнути успіху в певних своїх діях і зосереджуватиме зусилля на тих діях, які мають бути схвально оцінені оточуючими.

4. Індивідуальний розвиток емоцій являє собою континуум: норма-відхилення. Кожна конкретна емоція, ставши диспозиційним утворенням особистості, може проявлятися як норма, акцентуація, дезадаптація і патологія.

5. Реалізуючи дослідження, ми виходили із передбачення, що онтогенез емоцій включає в себе процес якісного навантаження емоційного збудження і закріплення його за певним детермінуючим фактором на ранніх етапах розвитку дитини, подальшу його диференціацію і формування феноменологічних ознак, специфічних для конкретної емоції, в дошкільному віці. Ми вважали

далі, що ранні вікові етапи, у розвитку дитини є сензитивними по відношенню до визначеної групи емоцій. Тому своєчасний їх розвиток закладає основу в подальшому регулюванні такої мотивації як афіліація і мотив досягнення.

Відповідно до мети і об'єкта дослідження було поставлено такі завдання:

1/ розробити інструментальну концепцію, яка б об'єднувала поняття, що стосуються почуттів і емоцій в їх проявах у процесі соціалізації дитини;

2/ визначити феноменологічні ознаки та детермінуючі фактори конкретних емоцій сорому і вини, співпереживання і симпатії;

3/ виявити структурні компоненти диференційованих за своїми проявами емоцій і вікову динаміку їх розвитку на рівні раннього та дошкільного віку;

4/ показати ефективність диференційованого підходу при вивченні емоційних явищ;

5/ визначити норму в емоційному розвитку дитини раннього і дошкільного віку.

Концепція дослідження. Центральною ідеєю дослідження є положення про емоційний розвиток дитини, що являє собою результат її емоційно-когнітивного спілкування з дорослим. Ця ідея конкретизується в концептуальних положеннях дослідження умов, за яких генетично-запрограмоване емоційне збудження набуває свого соціально-спрямованого змісту і своєї специфічної предметної спрямованості. Воно проявляється, в міру розвитку дитини, у формі диференційованих за своєю модальністю емоцій

симпатії, співпереживання, сорому і провини. Реалізація центральної ідеї дослідження потребує критичного переосмислення існуючих теорій емоцій і нових підходів до процесу формування емоційного життя дитини на ранніх етапах її розвитку:

- емоційний процес являє єдність трьох компонентів: вегетативного, експресивного і феноменологічного. Наша точка зору полягає в тому, що кожний з цих компонентів виконує свою специфічну функцію: вегетативний створює готовність до діяльності всіх систем організму в умовах зустрічі з емоціогенним фактором, експресивний інформує інших про цю готовність, феноменологічний дає можливість індивіду зрозуміти якість і знак свого переживання. Емоційний процес як активація всього організму є результатом специфічного за своєю природою емоційного збудження, яке супроводить процес пізнання, але має свою особливу динаміку і свою певну спрямованість. Психологічно воно проявляється в формі переживання певної модальності /зміна емоції/ і знаку /ставлення до об'єкта, що викликав емоцію/;

- форми таких переживань досить різноманітні, але, на наш погляд, є базові, або генетично запрограмовані емоційні прояви дитини: в немовлячому віці у формі задоволення - незадоволення. На основі цих базових знаково-розділених емоційних проявів, що спочатку пов'язані лише з відчуттям, в міру когнітивного розвитку дитини формуються перші предметно-спрямовані емоційні реакції в пізнавальній діяльності і соціалізації /радість, здивування, страждання/. На основі базових емоцій в міру розвитку дитини будується вся складна система емоційного

життя індивіда;

- раннє дитинство /немовлячий, переддошкільний і дошкільний вік/ є вирішальним періодом у формуванні емоційного життя людини. Саме в цьому віці генетично-запрограмовані базові емоції стають основоположними в пізнавальній діяльності дитини і перетворюються на інтерес до пізнання, у соціалізації вони стають емоційною основою просоціальної поведінки, базові емоції входять емоційним компонентом у систему самоконтролю у соціально-визначених відносинах з оточуючими. Своєчасне спрямування дорослими емоційних проявів дитини, їх закріплення у відповідних емоційних оцінках дорослих, сприяє формуванню перших сталих, диспозиційних утворень особистості, які, входячи у систему мотивації, спрямовують дитину на суспільно-значимі форми поведінки;

- система соціально-емоційної орієнтації, яка створюється дорослим, має забезпечити сприятливі умови для вікової норми в емоційному житті дитини та певного ступеня адекватності її емоційної оцінки власних дій і дій навколишніх людей. Основоположним елементом у цій системі в ранньому дитинстві є мімічна забезпеченість емоційних проявів дорослого в його спілкуванні з дитиною /вираз обличчя, голосові реакції, приємні для дитини відчуття дотику, смаку та ін./.

Методологічну основу дослідження становили демократичні і гуманістичні принципи освіти, наукові положення психологічної теорії особистості, педагогічної і вікової психології, зокрема, що висвітлюють проблему розвитку дитини в ранньодішкільному віці, наукові теорії психологічної структури емоційних станів.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань і перевірки гіпотези застосовувались загальнонаукові методи теоретичного і емпіричного дослідження. Зокрема, були використані такі методи теоретичного дослідження, як аналіз, синтез, зіставлення і порівняння, а також узагальнення і систематизація теоретичного і емпіричного матеріалу. Прикладна частина дослідження виконувалась із застосуванням таких методів: опитування, бесіди, анкети для батьків, педагогів, спостереження, експеримент. Той або інший прийом використовувався в залежності від конкретної мети. При проведенні дослідження ми враховували ті обставини, що вивчення емоційних процесів, на відміну від багатьох інших, досить складне саме у методичному аспекті. Деякі виникаючі труднощі вдалося подолати завдяки досить ретельній перевірці ступеня емоційності експериментальних ситуацій /пілотажні дослідження/, а також створенню групи експертів, які оцінювали за розробленою нами шкалою прояв тієї чи іншої емоції.

Організація та база дослідження. Дослідження включало два цикли. Перший цикл був спрямований на вивчення феноменологічних особливостей, структури та прояву конкретних за своєю модальністю емоцій на дорослій популяції. Завданням другого циклу дослідів було вивчення динаміки розвитку емоцій на рівні раннього та дошкільного віку. У відповідності до наміченого нами підходу дослідження передбачало експериментальну роботу за двома напрямками. Перший напрямок являв собою вивчення емоції у формі емоційного процесу і включав визначення конкретного детермінуючого фактора, вікову динаміку ситуацій, емоційних для симпатії, сорому, співпереживання та

вини, умови їх формування, виявлення індивідуальних порогів розвитку. Другий напрям — це вивчення процесу закріплення цих емоцій в психіці дитини, їх перетворення на стійке емоційне ставлення і перехід емоції в диспозиційне утворення, яке тісно взаємодіє з мотиваційними системами.

Вивчення емоцій на дорослій популяції здійснювалось на базі педагогічного університету ім. М. Драгоманова /студенти педагогічного і музично-педагогічного факультетів/. Дослідження виконувалось з використанням методики індивідуального самозвіту за стандартизованою схемою шкалування /списки визначень емоцій/ та методу семантичного диференціалу. Дослідженням було охоплено понад 340 студентів. Другий цикл досліджень виконувалось на базі дитячих дошкільних установ м. Києва /№ 61, 318, 380, 440/. В ньому взяли участь 242 дітей раннього і дошкільного віку. Дослідження здійснювалось в межах психологічного експерименту та спостережень за емоційною поведінкою дітей під час прогулянок, занять, виконання спільної діяльності, у груповій взаємодії дітей між собою та з дорослими.

Наукова новизна даного дослідження полягає у тому, що: 1/ реалізовано диференційований підхід до вивчення емоційних процесів і почуттів; 2/ здійснено уточнення і коригування таких понять, як "емоційне явище", "емоція", "почуття", що традиційно використовується в загальній та віковій психології; 3/ розроблено нові наукові підходи до аналізу сутності і прояву емоційних явищ на ранніх етапах розвитку дитини; 4/ виявлені психологічні схеми формування диференційованих за своїми феноменологічними ознаками та детермінуючими факторами емоцій; 5/ дано нове психологічне трактування розвитку емоційних про-

цесів, розкрито поняття норми і відхилень /"емоційні порогови"/, показано значення емоційних процесів у формуванні системи мотивації особистості; 6/ показано, що емоція, як ситуаційне переживання і як стає відношення особистості, являє собою дві самостійні, але взаємопов'язані і взаємозалежні лінії в емоційному розвитку дитини.

Теоретична значущість дослідження становлять: 1/ аналіз існуючих теорій емоцій і змісту основних понять психології емоцій, зокрема, "емоція", "почуття", "емоційні стани", "стійке емоційне відношення"; 2/ наукове обґрунтування значущості диференційованого підходу при вивченні емоційних явищ; 3/ визначення та науковий аналіз групи емоцій, які є суто людськими за своїм походженням, спрямованістю, проявом у їх розвитку в процесі онтогенезу; 4/ визначення наукових засад трансформації генетично-запрограмованого позитивного і негативного збудження у предметно-спрямовану емоцію; 5/ наукова розробка поняття "норма" і "відхилення" в емоційному розвитку дитини; 6/ науковий аналіз взаємозв'язку емоційної і мотиваційної систем у розвитку дитини; 7/ розкриття динаміки переходу ситуативно-визначених емоційних процесів у сталі відношення дитини до оточуючих в її взаємозв'язках з навколишнім суспільним середовищем.

Практична значущість дослідження визначається розробкою і впровадженням у практику дошкільних установ і сім'ю системи роботи по вихованню емоцій і почуттів у дітей раннього та дошкільного віку, при цьому знаходить свою реалізацію таке положення: 1/ раціоналістичний підхід до виховання, його інтелектуалізація вербалізація, збіднюючи емоційну сферу, неминуче знижує соціальну чутливість дитини; 2/ теоретичні і методичні основи

системи розвитку емоційних процесів в ранньому та дошкільному віці ввійшли у зміст навчальних курсів з психології емоцій на відділеннях і факультетах у вузах, на курсах підготовки практичних психологів /шкільних і дошкільних/, на факультетах підготовки працівників дошкільних установ педагогічних вузів України; 3/ на основі даних дослідження розроблені спецкурс і спецпрактикум для студентів педагогічних факультетів педагогічних вузів і університетів; результати дослідження було покладено в основу двох науково-популярних фільмів, які були створені на Київській студії науково-популярних фільмів /фільми "Добрий та злий", 1971, "Етюди про моральність", 1972/, в циклах лекцій для батьків, в ряді публікацій в науково-популярних журналах; на основі дослідження написана монографія та кілька посібників, науково-популярних книг; 4/ розроблені практичні методики діагностики рівня розвитку емоційних процесів в ранньому і дошкільному віці /"норма-відхилення"/ використовуються практичними психологами дошкільних закладів з метою надання педагогам консультацій у їх виховній роботі з дітьми.

Основні положення, що виносяться на захист:

I. Концепція розвитку емоцій і почуттів у дітей раннього і дошкільного віку:

- емоційний розвиток дитини визначається нами як результат емоційно-когнітивного спілкування дитини з дорослими;

- в основі цього розвитку лежить система цілеспрямованих дій дорослого, орієнтованих на об'єднання генетично-запрограмованого емоційного збудження з когнітивними процесами, соціалізацією та механізмами саморегулювання;

- функціонування такої системи призводить до розвитку

предметно-спрямованих і диференційованих за своїм змістом і детермінантами емоцій симпатії, співпереживання, сорому і вини, які пов'язуються з формами соціально адаптованої поведінки дитини.

2. Теоретичне обґрунтування проблеми емоцій і почуттів:

- емоційні явища визначаються нами як активуючо-спрямована система, яка регулює пізнавальну і соціальну поведінку людини, а також її саморегуляцію;

- в їх основі лежить специфічне за своєю природою емоційне збудження, яке супроводжує перебіг психічних процесів, але має свої специфічні особливості: воно суб'єктивно відображається як переживання певного змісту і знаку;

- як єдність вегетативного, експресивного і феноменологічного компонентів, емоції виконують різні функції в залежності від суб'єктивного значення, яке має для індивіда той об'єкт, що викликав емоційний відгук;

- в процесі когнітивного розвитку людини і її соціалізації емоції об'єднуються з цілим рядом утворень особистості: мотивацією, установками, рисами характеру, діяльністю, особливо творчою, тощо. В залежності від певних обставин, фізичного стану, розумового і соціального розвитку людини емоції можуть виконувати різні функції: адаптації і дезадаптації, інформації і дезінформації, активації і дезактивації.

3. Теоретичне обґрунтування системи дій, спрямованих на розвиток емоцій і почуттів:

- емоційний розвиток дитини відбувається в умовах взаємного емоційного спілкування в системі: дорослий-дитина, дитина-дитина;

- рівень емоційного розвитку дитини і її предметна спрямованість залежить від емоційної культури дорослого, знання ним основних детермінант, які викликають предметно-спрямовану конкретну емоцію, а також соціально-спрямованих орієнтацій дорослого;

- у формуванні емоційного відгуку дитини на певні форми її взаємовідносин з оточуючими, вирішальне значення на ранніх етапах розвитку дитини має емоційне ставлення до них дорослого, яке виражено у миміці обличчя, голосових реакціях, емоційно-позитивно чи негативно вираженого стану дорослого;

- від рівня сформованості диференційованих за своїм змістом і детермінантами емоцій у взаємодії із загальною емоційною чутливістю дитини залежить формування диспозиційних емоційно-спрямованих утворень особистості та норма у прояві емоцій.

Вірогідність і обґрунтованість результатів дослідження забезпечені: застосуванням комплексу методів, адекватних його меті, предмету і завданням, багаторічним терміном апробації результатів дослідження, значною кількістю досліджуваних, що дозволило коригувати дослідження, кількісним і якісним аналізом одержаних даних з метою виявлення рівня надійності і валідності розроблених нами методик діагностики конкретних емоцій, зіставленням діагностичних показників із показниками незалежних характеристик батьків і вихователів дитячих установ і даними експертів.

Апробація і впровадження результатів дослідження. Проміжні і кінцеві результати дослідження повідомлялися на П,Ш,ІУ,У Всесоюзних з'їздах психологів, на Всесоюзній науковій нараді з питань дошкільного виховання /Москва, 1969, Ленінград, 1970/.

Всесоюзних наукових конференціях "Гуманізація виховання дітей" /Москва, 1975, 1978/, науковій конференції "Проблеми виховання дітей" /Дряшівський педагогічний факультет Університету ім. Шафарика, ЧССР, 1980/, науковій конференції з проблем сім'ї /Гродно, 1981/, Міжвузівській конференції психологів Сибіру /Омськ, 1972/, ряді наукових конференцій в Україні /1970-1995/.
Результати досліджень впроваджено в практику викладацької роботи: розроблені спецкурси по курсу "Загальна психологія" - "Психологія емоційних процесів" і курсу "Вікова психологія" - "Розвиток емоцій і почуттів", які були прочитані в Київському педагогічному університеті ім. М. Драгоманова /1978-1993/, Вітебському педагогічному університеті /1992-1995/, на Всесоюзних курсах підвищення кваліфікації викладачів вузів /1978-1984/; в роботу дошкільних дитячих закладів України. Основні ідеї роботи було опубліковано в ряді видань для практичних працівників /ж. "Дошкольное воспитание" /Москва/, "Дошкільне виховання", "Семья и школа" /Москва/ /1970-1984/, в циклах лекцій для батьків у системі товариства "Знання" /1978-1990/, в серії виступів по центральному радіомовленню України /1978-1984/.

Особистий внесок автора полягає у систематизованому розгляді теоретико-методологічних аспектів проблеми емоцій і почуттів, їх розвитку в дитячому віці, у розробці практичних проблем, пов'язаних з діагностикою рівня емоційного розвитку дитини. Автор самостійно одержав усі наукові результати, що виносяться на захист.

Публікації. Результати дослідження опубліковано у 73 працях, а також у двох науково-популярних повнометражних кінофільмах Київської студії науково-популярних фільмів.

Структура дисертації. Робота складається із вступу, двох розділів, які відповідно включають п'ять і три глави, загального висновку, списку використаної літератури і додатку. У роботі вміщено схеми і таблиці, які відображають експериментальний матеріал.

О С Н О В Н И Й З М І С Т Д И С Е Р Т А Ц І Ї

Основний зміст дисертації складається із теоретико-методологічного обґрунтування проблеми емоцій і почуттів та характеристики емоційного розвитку дитини на протязі раннього і дошкільного віку.

Роботу виконано на основі:

- вивчення стану емоційного розвитку дітей в умовах дошкільних установ і сім'ї в психологічному і педагогічному аспектах;

- вивчення різних концептуальних підходів до проблеми емоцій, їх функцій та розвитку в дитячому віці;

- теоретичного аналізу проблеми емоційного розвитку дітей, виходячи з потреб психологічного консультування працівників дитячих закладів і батьків;

- розробки змісту і методів діагностики норм і відхилень в емоційному розвитку дитини;

- апробації розробленої і теоретично обґрунтованої системи розвитку емоцій сорому, вини, співпереживання і симпатії на протязі раннього і дошкільного віку.

Вихідні позиції дослідження базувались на положеннях психології емоцій, соціальної психології, дитячої психології, сформульованих відомими психологами України, Росії і зарубіжжя:

Г.С.Костюк, О.В.Запорожець, Я.З.Неверович /проблеми психології взаємозв'язку навчання, виховання і розвитку особистості/, П.М.Якобсон, О.К.Тихоміров, О.Я.Чебикін, В.К.Вілюнас, О.Е.Ольшанникова, Б.Л.Носенко /проблеми психології емоцій/, М.Д.Левитов, В.М.Мясіщев /проблеми емоційних станів/, К.В.Шорохова, М.І.Бобнева, Б.Д.Паригін /проблеми соціальної психології/, М.Й.Боришевський, А.П.Кондратюк, Л.В.Артемова /проблеми психології морального виховання/, К.Ізард, Я.Рейковський, О.Лук, Дж.Томкіно /проблеми взаємозв'язку емоцій і особистості/, Г.Сельє, П.К.Анохін, П.В.Симонов, К.В.Судаков, П.Ф.Ведяев /проблеми фізіології емоцій/.

Аналіз сучасного /на період дослідження/ стану теорії психології емоцій в нашій психологічній літературі й інших країн дає підстави для критичного ставлення. Суттєві недоліки різного роду теоретичних міркувань визначаються багатьма причинами: це й сама складність емоційної тканини психічного, труднощі співставлення об'єктивного і суб'єктивного ряду, переживання суб'єктивної оцінки у трактуванні емоційних проявів, зосередженість більшості досліджень на значно об'єктивованих психічних процесах тощо.

Бодне психічне явище не було об'єктом таких суперечок, різних підходів, точок зору, але й не викликало такого інтересу, як емоції. На протязі усього розвитку психології емоції розглядали то як "державу в державі", то як рудимент психіки і "змиряюче плем'я", в них вбачали джерело життєдіяльності людини, то їх підіймали на шабель вище інших процесів, а то взагалі заперечували за ними статус самостійності, зводячи лише до фізіологічної активації, або ототожнюючи із спонуканнями.

По відношенню до емоцій стверджувалась думка, що вони основа дезадаптації і дезорганізації поведінки, і в той же час - основна її мотивація. Дискусії ведуться і в наш час буквально по воєному колу проблем, які пов'язані з емоціями: з питань про сутність емоційних явищ, їх природу, функції, класифікацію, їх роль в життєдіяльності людини, значущість у формуванні поведінки особистості тощо.

Галузь емоцій складна і міждисциплінарна: педагогіка і психологія, соціальна психологія і психологія особистості, вікова психологія, клінічна психологія і психіатрія, неврологія, нейрофізіологія, біохімія і фармакологія, судова психологія - всі ці дисципліни об'єктом своїх досліджень мають емоції. Тому аналіз відповідної літератури вимагав від нас вивчення джерел, які включали вказані напрямки. Цей аналіз показав, що на даний час є значні досягнення у вивченні емоційних явищ з боку неврології, нейрофізіології, фізіології. Встановлено, що емоційні процеси пов'язані з певними структурами мозку /Дж.Олдо, Х.Дельгадо/; показано значення вегетативних реакцій в цілому ряду психосоматичних захворювань /П.К.Анохін, П.В.Симонов, П.Ф.Бєдєєв, К.В.Судаков/; вплив різних хімічних речовин на перебіг емоційних процесів /результати ряду психофармакологічних досліджень/; емоція являє собою єдність нейронних, вегетативних і психічних процесів; емоції виникають в результаті зовнішніх впливів, які є емоціогенними за своєю природою /Дж.Кеннон, Д.Уотсон, І.П.Павлов/, дії внутрішніх спонукань /біль, спрага, голод, статеве побудження/, а також активізації структур особистості - установок, орієнтацій, спрямованості, вони пов'язані з індивідуальною динамікою психічної діяльності людини.

Що стосується психологічних джерел, то тут все значно складніше: дискусії, неузгодженості торкаються майже всіх проблем, що ґрунтуються навколо вивчення емоційних явищ: це й сама природа емоцій, їх функції, класифікація, навіть існування емоцій як самостійного шару психічного. Досить гостру дискусію викликало питання взаємозв'язку емоційного процесу і тих складних емоційно-сталих утворень, які входять до структури особистості.

Суперечливі особливості емоційного життя людини, їх наукова невизначеність вимагали від нас певного теоретичного обґрунтування, яке б дозволило об'єднати різні тлумачення і підходи в єдину системну теорію, що становила б основу дослідження. При проведенні дослідження ми керувалися такими теоретичними міркуваннями:

- емоція являє собою єдність трьох компонентів: експресивного, вегетативного і феноменологічного /психічного/. Вона виникає за умов дії безумовних і умовних подразників, активізації системи побуджень різних компонентів структури особистості. В основі емоції лежить так зване емоційне збудження, яке, зокрема, супроводжує пізнавальну діяльність людини, але має свою специфіку в тому, що психологічно усвідомлюється людиною як певне переживання, хвилювання, стан, в якому людина суб'єктивно осмислює своє ставлення - позитивне чи негативне до об'єктів пізнання;

- як психічне явище емоція являє собою психічний процес, тобто має свою динаміку, перебіг, початкову фазу, фазу підйому і фазу завершення, спаду. Суб'єктивно людина оцінює міру свого хвилювання - ступінь активзації, знак /приємне-неприємне пере-

живання/ і модальність /зміст переживання/. Міра хвилювання оцінюється в континуумі - спокій-афект; знак має бути постійним по відношенню до емоції певної модальності, а може й змінюватися;

- кожна емоція в єдності експресивного, вегетативного і феноменологічного компонентів являє собою специфічну диференційовану особливість і має свої специфічні детермінанти і свої наслідки в мисленні, діях і вчинках людини;

- кожна емоція має свої специфічні особливості зовнішнього прояву, що виражені у миміці обличчя, зміні діяльності вегетативних процесів, суб'єктивного відчуття якості переживання. Кожна емоція має свій специфічний для неї детермінуючий фактор. Виникнення емоції залежить від дії досить коротко запрограмованого детермінуючого фактора, тому емоційні процеси у всіх людей, незалежно від національності, освіти, статі, рівня загального розвитку, соціальних орієнтацій, життєвих установок тощо мають спільні ознаки в прояву;

- емоційні явища двоєдині: вони є емоційним процесом, що має певну динаміку і є емоційною диспозицією особистості. У формі процесу емоція виявляється в єдності трьох компонентів: вегетативного, експресивного і феноменологічного, базуючись на діяльності нейронних основ, фізіологічних і психічних процесах. Стаючи емоційною диспозицією, емоція набуває сталості, входить до структури особистості, об'єднуючись з рисами характеру, установками, спрямованістю, різного роду орієнтаціями, вона тісно пов'язується з мотиваційними системами;

- проявляючись у пізнанні, соціальних взаємодіях /комунікація, різні види діяльності і самовизначення/ емоції полі-

функціональні, вони виконують основну - адаптувочу функцію, але в залежності від форм прояву, ця функція набуває своєї специфіки. Так, емоційний процес переважно має інформативну і оцінювочу функцію, але стаючи диспозицією, емоція набуває регулюючої та евристичної функції. Емоційний процес, включаючись у пізнавальну діяльність, оцінює для даного суб'єкта значення тих об'єктів, що він сприймає, інформує організм і мобілізує його до певної діяльності. Проявляючись у формі емоційної диспозиції, емоція регулює поведінку людини, заздалегідь "передбачує", наскільки дана ситуація відповідатиме внутрішнім позиціям, соціальним і життєвим орієнтаціям, і наскільки майбутній вчинок органічно увійде у систему особистісної спрямованості. Ці евристично-регулюючі можливості емоцій забезпечують сталість поведінки індивіда. Двоєдину функцію виконують всі три компоненти емоційного процесу: експресивний компонент може сприяти об'єднанню людини з іншими, і навпаки, стримує індивіда від спілкування; вегетативний компонент - це взагалі активація внутрішніх систем організму, але ця активація може спричинитися до цілого ряду психосоматичних захворювань; феноменологічний компонент дає людині можливість усвідомити сутність свого переживання, але може блокувати свідомість;

- розвиток емоційних явищ базується як на основі генетично-запрограмованих компонентів: центри емоцій, емоційне збудження, система вроджених мімічних комплексів, так і залежить від відповідних умов життя дитини. У розвитку емоційних процесів можна виділити дві основні тенденції: 1/ диференціація емоційних процесів як становлення емоцій певної модальності і 2/ тенденція до їх інтеграції як об'єднання у комплекси і їх взаємозв'язок із структурами особистості. Емоційний роз-

виток дитини відбувається у єдності з когнітивними процесами і її соціалізацією. На ранніх етапах емоції пов'язані із функціонуванням пізнання і соціалізації. Кожний віковий етап характеризується відповідним йому емоційним проявом, відхилення від яких свідчать про можливі неузгодженості в поведінці дитини. Такі відхилення від норми можуть спричинитися як вродженими факторами, так і залежати від дії стресогенних факторів: сенсорна або соціальна депривація, руйнування сім'ї тощо.

Викладені теоретичні підходи стали основоположними в проведенні нами експериментального дослідження на дорослій і дитячій популяціях.

Дослідження на дорослій популяції переслідувало мету проаналізувати визначену нами групу емоцій у їх зрілій формі: виявити динаміку емоційного процесу, особливості детермінуючих факторів, взаємодію з іншими емоціями, а також з'ясувати значення емоцій у формуванні диспозиційних сталих утворень особистості. Аналізуючи динаміку емоційного процесу, ми користувалися схемою кумулятивного його розвитку /Л.Я.Петражицький, Я.Рейковський/, а саме: 1/ емоційне збудження, поступове його наростання; 2/ переломний момент - фаза вибуху; 3/ плато-фаза; 4/ фаза згасання. Цей аналіз включав також характеристику причин і наслідків конкретного емоційного процесу.

При проведенні дослідження ми використовували такі методики: 1/ шкали емоцій /списки визначень/, індивідуальні самозвіти за стандартизованою схемою, методики семантичного диференціала /Г.Осгуд/. Методика шкалування дала можливість визначити, наскільки емоція репрезентована в свідомості індивіда.

За допомогою методики індивідуального самозвіту одержано матеріал, що надав можливість охарактеризувати модальність емоції, її знак, силу переживання, ситуації, в яких вона виникає, та виявити взаємозв'язок з іншими емоціями, її наслідки і причини. За допомогою методики семантичного диференціала визначалась специфіка переживання конкретної емоції - ті визначення, що її характеризують. На основі даних, одержаних за допомогою названих методик, створювалася конкретна карта перебігу емоції, а також профіль емоції у її взаємодії з іншими.

Одержані факти надали можливість описати кожен емоцію з точки зору її змісту, форми зовнішнього прояву, ситуацій, в яких вона виявляється, детермінуючих факторів та особливостей її взаємодії з іншими емоціями, а саме:

- емоції вини і сорому, хоча і мають багато спільних рис, але являють собою дві самостійні модальності: мають свої специфічні форми зовнішнього прояву та специфічні детермінанти. Внутрішньо переживання сорому уводиться як короточасний стан, при якому людина відчуває відразу до себе, презирство, невдоволення, їй здається, що всі її вади стали відомими усім оточуючим, в неї виникає відчуття приниженості честі і гордості. Людині не хочеться дивитися іншим у вічі, виникає бажання провалитися "крізь землю". Експресивні реакції, а саме: міміка обличчя добре помітна: людина червоніє, відводить погляд, опускає голову, відвертається, вона вся зіщулюється, наче хоче стати меншою. При цьому збільшується частота пульсу, виникають перебої дихання, специфічні відчуття у животі, серце починає "калатися" /О.М.Сікорський/. Переживаючи сором, люди забувають слова, мислення стає нечітким, з'являються якісь незрозумілі

мимовільні рухи. Фаза кумуляції досягає високого рівня, плато-фаза звужена. Переживання сорому характеризується прикметниками: "колюче", "гостре", "тяжке", "зле", "пекельне" /Ф.Достоевський/. Знак емоції негативний. Ситуації, які викликають сором /дані у відсотках/, це: дії, які не відповідають нормам моралі /24,1/, дії, які не відповідають нормам референтної для людини групи /18,7/, дії, які принижують людину перед іншими /17,7/, помилка, дурниця, непорозуміння у спілкуванні з іншими /13,8 /, дії, які неприємні для інших /10,3/, ситуація приниження в присутності людини протилежної статі /8,2/, ситуація приниження в присутності людей, яких індивід поважає /6,4/, інші ситуації /1,1/.

Профіль емоцій /їх взаємодія/ в ситуації переживання сорому відображають такі дані/у відсотках/: радість /0,3/, страждання /3,2/, відрaza /3,1/, презирство /2,7/, гнів /2,6/, страх /2,0/, здивування /1,2/, співпереживання /0,6/, симпатія /0,5/, сором /4,9/.

Ключовою детермінантою сорому є дії, які не відповідають нормам референтної для індивіда групи.

Наслідки сорому в емоціях: невпевненість, хвилювання /16,4/, невдача, смуток, печаль /10,1/, почуття покинутості, ізоляції, відчуженості, відторгнутості /18,1/, почуття моральної неповноцінності /17,2/, презирство до себе /16,6/, відрaza до себе /11,4/, страх / 5,2/; у думках: про провину /20,6/, розчарування, обвинувачення себе /26,4/, про причини вчинка /18,6/, знайти вихід із ситуації /34,6/; в діях: жаль з приводу вчинку /15,2/, дії, спрямовані на вибачення /14,8/, намір виправити свою поведінку /18,6/, запевнення, що такого ніколи не

буде /21,1/, намагання забути про вчинок /15,3/, намагання зняти тяжість з душі радісними діями /15,0/;

- переживання вини супроводжується тяжким станом невдоволення собою, гіркою розчарування, жалю з приводу того, що здійснена така дія, що не відповідає ні моральним уявленням самої людини, ні вимогам оточуючих. Стан стає особливо тяжким, коли в людини не вистачає мужності визнати свою вину. Динаміка вини включає розширену фазу кумуляції, фаза вибуху невисока, але плато-фаза досить розтягнена, фаза згасання довготривала. Отже, вина досить довго дається знаки. Переживання її характеризується прикметниками: "тяжке", "нестерпне", "зле", "неприємне", "довге". Зовні вина не дуже помітна - адже людина завжди намагається приховати почуття вини, але є реакції, які можуть служити інформативними її ознаками, а саме: людина намагається відвести погляд, дивлячись на інших, лише зрідка підводячи очі, обличчя винуватця набирає сумного, навіть страждального вигляду: "тяжке", "зів"але обличчя" /К.Ізард/, людина повністю зосереджена на своїх думках і начебто не поміщає оточуючих, погляд "відсутній". Знак негативний. Ситуації, які викликають переживання вини: зробив іншому боляче /фізичний або моральний біль/ /30,8/, порушив моральну норму /17,5/, не виконав те, що було необхідно виконати /16,7/, погано виконав те, що було доручено /13,6/, не допоміг іншому /14,2/, інші дії /7,2/.

Профіль емоцій в ситуації переживання вини відображають такі дані /у відсотках/: радість /0,02/, здивування /1,35/, страждання /3,85/, гнів /3,01/, відроза /3,00, страх /1,79/, сором /4,00/, співпереживання /2,30/, симпатія /0,41/, вина /4,51/.

Ключовою детермінантою вини є дії, що не відповідають загальноприйнятим соціальним і моральним нормам відносин між людьми. Наслідки її в емоціях/ у відсотках/: нерадісні /21,2/, сумні, неприємні /19,6/, бажання звільнити себе від важкого стану /31,5/, притгніченість /19,3/, хворість /9,6/, відсутність активності і енергійності /10,0/; в думках: неприємні, нещасливі думки про те, як важко буває жити /28,5/, про обставини, за яких був зроблений вчинок, що став причиною вини /19,2/, про те, як позбавити себе від тяжких думок /18,3/, визнати свою вину перед іншими, порадитися /15,5/, розповісти про себе /4,6/, одержати допомогу /4,4/; в діях: дії направлені на те, щоб зізнатися в своїй провині, дії каяття.

Осором найчастіше взаємодіє з презирством, гнівом і відразою, що створює у людини ворожу мотивацію відносно до своїх вчинків і відповідно бажання їх не повторити. Взаємодія сорому із страхом приводить до приховування від інших свого вчинку, а взаємодія із презирством може призвести до тяжких суїцидальних думок, або, навпаки, викликає бажання самовдооконання. Взаємодія вини з соромом і страхом може стримати каяття, але в умовах, коли вина поєднується із здивуванням з приводу здійсненого вчинку і співчуттям до тих, кому заподіяне зло, є впевненість, що людина близька до каяття. В такій же мірі взаємодія вини з відразою з приводу здійсненого вчинку також може спонукати до каяття:

- симпатія і співпереживання виникають в різних умовах взаємодії людей, на основі фундаментальних і базових для них емоцій радості і страждання. Симпатія і прихильність - це по суті соціальна радість, радість спілкування з людиною, яка

викликала переживання позитивного гатунку. Динаміка симпатії характеризується згорнутою, або, навпаки, розгорнутою фазою кумуляції, невеликою силою вибуху і довгою фазою плато. Зовні прояви симпатії відповідають зовнішньому виразу радості: блиск очей, посмішка, повернення голови і тулубу в бік людини, до якої є симпатія, переривчасте дихання, порозовіле обличчя. Знак емоції позитивний. Переживання характеризується прикметниками: "радісне", "кругле", "приємне", "бажане", "блискуче", "сяюче".

Ситуаціями, які викликають симпатію є: перше приемне враження від зустрічі з людиною /27,1/, приемний зовнішній вигляд людини /29,6/, позитивний вплив іншого /16,8/, позитивно-визначені якості іншого /14,2/, довготривале приемне спілкування /6,4/, інше /5,9/.

Профіль емоцій в ситуації переживання симпатії відображають такі дані: радість /4,2/, здивування /2,5/, страждання /1,04/, гнів /0,8/, відроза /0,5/, презирство /0,4/, страх /1,05/, сором /1,07/, вина /1,06/, співпереживання /2,7/, симпатія /4,9/.

Ключовою детермінантою симпатії є радість від спілкування з певною людиною. Наслідки симпатії в емоціях: радість /26,4/, співчуття /15,2/, здивування від того, наскільки приемний об'єкт симпатії /18,7/, тривога, невпевненість в тому, чи будуть продовжуватися зустрічі /25,8/, почуття задоволення від зустрічі /13,9/; у думках: продовжувати контакт з об'єктом симпатії /31,8/; бажання наслідувати поведінку об'єкта симпатії /10,7/, наслідувати його у зовнішності /26,1/, наслідувати в одязі /21,7/, впевненість, що об'єкт симпатії заслуговує доб-

рого до нього ставлення /9,7/; у діях: часто бути разом /31,8/, дії, спрямовані на розвиток у себе якостей, що властиві об'єкту симпатії /18,6/, змінити свою власну поведінку /12,1/, зробити щось приємне для об'єкта симпатії /21,2/;

- для співпереживання фундамента́льним є почуття страждання. По своїй суті це теж страждання, але спрямоване воно на іншу людину. Виникнення співпереживання пов'язане із процесом ідентифікації: людина може співчувати іншому, лише коли сама відчувала біль і страждання. Переживання виникає досить швидко, інколи навіть зненацька, воно характеризується напругою, хвилюванням, неспокоєм, неможливістю відволіктися подумки від страждань іншої людини. Переживання характеризується прикметниками: "гостре", "тяжке", "гірке", "болуче", "сильне". Зовнішні його прояви близькі до страждання: кути рота опущені, з'являється гірка посмішка, брови підіймаються догори, на лобі зморшки, що йдуть уперек, обличчя стає "видовженим", голос жалібним, дихання затриманим, на очах інколи з'являється сльози. Знак емоції негативно-позитивний: у випадку, коли людина не в змозі допомогти іншому, вона знаходиться у негативному стані, але і цей стан перетворюється на позитивний, коли вона одержує можливість припинити страждання іншого. Перебіг емоції співпереживання включає швидку фазу кумуляції, високу фазу вибуху, фаза плато може бути або подовженою, або згорнутою в залежності від того, як швидко людині вдається чимось допомогти іншому.

Емоція симпатії найчастіше взаємодіє із співпереживанням: людина швидко відгукується на страждання близьких або просто симпатичних для неї людей. Взаємодія вини і співпереживання

різко збільшує намагання людини втрутитися в ситуацію, яка завдає комусь болю. Взаємодія співпереживання і гніву в тих випадках, коли індивід знаходить причину, може спричинитися до агресивних дій.

Ситуації, які викликають співпереживання: фізичний біль іншого /21,3/, стара, немічна людина /14,5/, горе, втрата інших /15,7/, неприємності друзів, близьких /12,6/, діти - хворі, сироти /10,4/, фізична вада /12,2/, безпомічна тварина /12,4/, ситуації, пов'язані із сприйманням телефільмів, кіно, художніх творів /7,8/, інші /9,3/.

Взаємозв'язок емоцій в ситуації співпереживання відображають такі дані: радість /0,72/, здивування /1,61/, страждання /3,78/, гнів /1,02/, відроза /0,71/, презирство /0,45/, страх /1,54/, сором /0,63/, вина /1,64/, симпатія /3,98/, співпереживання /4,82/.

ключовою детермінантою співпереживання є втрата іншої людини, її моральний або фізичний біль. Наслідки співпереживання в емоціях: страждання /20,4/, жалість до іншого /18,6/, жаль, що раніше не було відомо про нещастя /19,3/, гнів на тих, хто можливо був причетний до нещастя /17,4/, почуття некомпетентності /13,7/, почуття, що не можна допомогти людині /11,4/; у думках: думки про причини нещастя, невдачі, горя в іншої людини /26,4/, думки, що з кожним таке може статися /21,8/, про те, як допомогти людині /23,2/, не образити /19,4/, що в житті завжди є горе /10,2/; в діях: дії, спрямовані на допомогу іншому /40,2/, вербальні дії /17,6/, розмови про горе в житті /15,1/, пасивність /10,4/, дії, що об'єднують інших для допомоги /26,7/.

Дослідження того, за яких умов емоційний процес закріплю-

ється і активує, спрямовує людину у її взаємодії із середовищем складає одну з маловивчених і складних проблем психології. В нашому дослідженні ми намагалися з'ясувати динаміку переходу від емоційного процесу до емоційних диспозицій особистості. Такі диспозиції можуть проявлятися як емоційні риси характеру /сором"язливість, доброзичливість, емотивність/, емоційні стани особистості /тривожність, безнадійність, депресія/, емоційні установки /просоціальні, гуманні/, сталі емоційні мотивації /афеліація, досягнення/, емоційні комплекси /совість, обов"язок/. Аналіз відповідної літератури /І.П.Павлов, П.К.Анохін, О.Р.Дурія, П.В.Симонов, К.В.Судаков, П.Ф.Ведяєв/ дає підставу вважати, що в основі формування емоційних диспозицій лежать певні психофізіологічні процеси, а саме: післядія емоційного збудження /слід афекту/, умовно-рефлекторні процеси, механізми збудження, гальмування, підкріплення, накопичення емоційного збудження і його інкубація. Дія цих механізмів тісно пов"язана і з загальним фізіологічним станом особистості, перенесеними хворобами, генетично-запрограмованими особливостями нервової системи, а також і конкретними соціальними умовами життя. Тому індивідуально диспозиційні утворення мають свій прояв у континуумі від норми до акцентуації /К.Леонгард/, дезадаптації /К.О.Олександровський/ і патології як низький або високий емоційний поріг.

Результати циклу дослідження, проведеного на дорослій популяції, заклали основу для реалізації групи завдань, що вирішують питання розвитку емоцій в ранньому і дошкільному віці. Реалізуючи ці завдання, ми виходили із прийнятого у вітчизняній психології поділу періоду дитинства на немовлячий вік /від

народження до одного року/; переддошкільний, або ранній вік /від одного року до трьох/ і дошкільний вік /від трьох до семи років / О.В.Запорожець, Л.Б.Зьконін, В.С.Мухіна, Я.С.Неверович, Т.О.Репіна, Л.І.Божович, М.І.Лісіна, Є.В.Суботський/. Період від народження дитини до її переходу у шкільний вік ще має назву дитячий вік.

Другий цикл нашого дослідження, якому відповідає наступний розділ дисертації, присвячений питанням розвитку емоційних процесів у дитячому віці. Дослідження було спрямовано на пошук закономірностей розвитку: з'ясування диференційних і інтеграційних процесів, пов'язаних з формуванням емоційної сфери дитини, виявлення умов, за яких ці процеси відбуваються, встановлення показників норми і відхилень в емоційних проявах дитини, розвитку перших емоційно-сталих утворень особистості. З огляду на вік дитини, ми використовували методики, які включали спостереження, створення експериментальних ситуацій, емоційногенних стосовно певної конкретної емоції, фото- і кінозйомки, бесіди з дітьми, опитування батьків і педагогів дитячих установ. Оцінка одержаних фактів здійснювалась за такими показниками: 1/ дії дитини в певній ситуації, що детермінована конкретною емоцією; 2/ вербальні реакції /слова, вигуки, запитання та ін./; 3/ мімічні реакції у відповідності із схемою конкретної емоції. Враховуючи складність, пов'язану із вивченням емоційних процесів, ми застосовували фото- і кінозйомку, а також залучали експертів, які оцінювали прояв тієї чи іншої емоції за розробленою нами шкалою.

Наше дослідження включало аналіз прояву диференційованих за своїм змістом емоцій симпатії, співпереживання, сорому і

вини на протязі немовлячого, раннього і дошкільного віку. Одержані нами факти дозволяють критично поставитися до різних точок зору щодо генезису емоційних проявів дитини. Так, одні автори вважають, що диференціація емоційних процесів являє собою розвиток базових емоцій страху, гніву і радості /А.Шванцара, 1970; А.Е.Ольшаннікова, 1974/, інші /І.В.Мацявичюс, 1985/ до цих трьох приєднують журбу. На думку одного з відомих дослідників раннього дитинства А.Лейпера /1956/ диференціація включає радість, страждання, здивування і страх. Наша точка зору полягає в тому, що в основі емоційного розвитку дитини лежить двоєдина генетично-запрограмоване емоційне збудження і первинною формою емоції є загальне дифузно збудження, яке виникає у дитини в разі дії зовнішніх або внутрішніх подразників. Це збудження вже протягом першого місяця життя дитини диференціюється і виявляється як страждання і задоволення в разі задоволення або незадоволення первинних потреб дитини. Другий етап диференціації пов'язаний з виділенням трьох модальностей: радості, страждання і здивування, які включаються в процеси соціалізації і пізнання.

Показниками норми в розвитку емоційної сфери дитини у віці немовляти є - наявність "комплексу похвалення", чіткий емоційний мімічний комплекс, зокрема посмішка, адекватна емоційна реакція на дії дорослого /посмішка у відповідь на посмішку, плач у відповідь на дефіцит у задоволенні потреб, вияв радості і задоволення в спілкуванні з близькими, увага до нового і незнайомого об'єкту, стеження, якщо він пересувається, здивування в разі його зникнення/.

Третій етап диференціації емоційних процесів відповідає переддошкільному віку і характеризується появою нових специ-

фічних за своєю модальністю і зовнішніми проявами окремих емоцій, що мають свою чітку предметну спрямованість. Емоційне збудження стає супутником емоційних процесів, супроводжує їх, надаючи перцептивному образу суб'єктивної значущості. Збудження в міру когнітивного розвитку дитини - розширення кола об'єктів, з якими дитина стикається, внаслідок дії нових, незвичних, сильних, великих подразників виростає в страх. Радість спілкування з близькими переходить в симпатію - емоцію бажання контактів з людиною. Протягом переддошкільного віку виникають емоції співпереживання, сорому і вини.

Проведений нами аналіз одержаних результатів та теоретичне узагальнення наявних з цього питання досліджень дозволяє стверджувати, що диференціація - розвиток специфічних за своєю модальністю емоцій, відбувається в умовах цілеспрямованої діяльності дорослого, який предметно орієнтує дитину в її емоційних проявах:

- Симпатія є першою емоцією, яка виникає в спілкуванні дитини з оточуючими як позитивного знаку емоційний тон соціальної перцепції. Вона підтримується системою сенсорних подразників, джерелом яких є дорослий: емоційно /міміка задоволення на обличчі дорослого/, вербально /різного роду примовки, пісеньки, "добрі" слова, схвалення певних дій дитини тощо/, а також на основі відчуттів /дотику, смаку/. Ця емоція насамперед виявляється у спілкуванні дитини з батьками, іншими дорослими і дітьми. На рівні переддошкільного віку симпатія переростає в прив'язаність як стале емоційне ставлення до людини лише стосовно осіб близьких. Прив'язаність є важливим адаптивним механізмом з точки зору самозбереження, тому що дає можливість

дитині відчувати себе спокійно при зіткненні з будь-якою небезпекою. Ознаками її є: 1/ дитина частіше, ніж до інших, звертається до людини, що є об'єктом її прив'язаності; 2/ об'єкт прив'язаності краще, ніж інші, може втішити дитину; 3/ в присутності об'єкта прив'язаності дитина менше відчуває страх.

Одержані нами факти свідчать, що діти прив'язуються сильніше до тих дорослих, хто відзивається на будь-які їх сигнали: плач, крик, посмішку, а також до тих, хто вступає з ними у взаємодію, гру, які є уважними і підтримують будь-яку успішну дію дитини.

Одержані нами результати щодо ступеня прояву прив'язаності дитини до дорослого свідчать про значні індивідуальні відмінності: 70-75% дітей є надійно прив'язаними до батьків /ці діти спокійно засинають без присутності матері/; легко заспокоюються, коли мати їх залишає, але тягнуться до неї, коли вона повертається; 15-20% дітей - індіферентні /вони не заперечують проти того, що мати їх покидає, і спокійно граються, навіть не звертаючи уваги на її повернення/, і 10% - гіперприв'язані /вони дуже тяжко переносять розлуку з матір'ю, чіпляються за неї, коли вона їх покидає, засинають лише в присутності матері, плачуть, кричать.

Прояви симпатії до чужих дорослих залежать від ряду факторів: серед сенсорних подразників діти надають перевагу слабким, порівняно з інтенсивними, позитивним емоціям, на відміну від негативних, інформативно-насиченим і таких, що ініціюють ігрові та предметно-практичні дії. Прояви симпатії у відносинах дитини з ровесниками залежать: від характеру спільної ігрової діяльності, взаємин, ситуацій особистісного спілкування тощо. В процесі цієї взаємодії формується образ ровесника, емо-

ційна характеристика якого залежить від тих позитивних або негативних емоцій, що виникають у дітей в процесі їх спілкування. Як показали результати дослідження, діти обирають партнера в ігрових ситуаціях значною мірою залежно від емоційної привабливості сформованого у процесі спілкування його образу. Емоція симпатії дитини до ровесників обумовлена здебільшого дією зовнішніх сенсорних подразників /приємний вигляд ровесника, чистий одяг тощо/, "біологічних" /дитина ділиться з іншими ласощами, іграшками тощо/, соціальних /дитина легко вступає в гру, запрошує інших до гри, дає погратися своїми іграшками тощо/, емоційних /виявляє поступливість, спокій, не конфліктує/, особистісно-індивідуальних /легко вступає в спілкування, комунікабельна/. В своєму подальшому розвитку симпатія стає основою перших позитивних орієнтацій дитини по відношенню до людини взагалі.

Диференціація емоції співпереживання починається за нашими даними, з півторарічного віку, вона ґрунтується на емоції страждання. В основі цього процесу лежить механізм ідентифікації і порівняння, співставлення себе з іншими людьми, емоційне уявлення про те, що інша людина може переживати біль. Умовою такого переносу є набуття дитиною власного досвіду переживання болю і відповідної поведінки дорослого, його цілеспрямованих дій, вказівок, які дають дитині можливість зрозуміти емоційний стан іншого. Емоція співпереживання в ряді досліджень /В.Штерн, Д.Селлі, П.Ф.Каптерев, К.Д.Ушинський та ін./ була об'єктом досить ретельної уваги і аналізувалась у співставленні з так званою "жорстокістю" маленьких дітей у зв'язку з фактами нечутливості дитини до тяжких хвороб, смерті близьких, жорстокості до тварин. Було встановлено, що форми поведінки дітей

раннього віку, що нагадують жорстокість, не є віковою особливістю дітей, а викликані жадобю дітей до діяльності, їх цікавістю, бажанням зрозуміти явище, нерозвиненою свідомістю. Але цей загальний висновок потребує значного уточнення. Тому виявлення загальних тенденцій розвитку емоції співпереживання у співставленні з рівнем індивідуальних її проявів дають можливість з'ясувати питання відносно того, в яких ситуаціях і за яких умов у дитини на рівні переддошкільного і дошкільного віку можливі прояви конфліктності і агресивності, що пов'язані із "жорстокістю".

Одержані нами факти свідчать, що емоція співпереживання опостерігається у дитини спочатку лише по відношенню до близьких /за даними опитування батьків це вік від 1 р. 2 м./ і у більшості дітей проявляється в тому, що дитина починає плакати, коли плаче дорослий, виявляє різні форми допомоги, коли хтось з батьків хворіє тощо.

З метою виявлення індивідуальних особливостей прояву співпереживання нами було розроблено ряд експериментальних ситуацій, які провокували дітей на прояв співпереживання. Одержані факти свідчать, що поведінка дітей, які опостерігають страждання в іншій людині, досить різниться. Нами були виділені такі види реакцій: 1/ індіферентне ставлення дитини до страждання дорослого: дитина абсолютно байдуже опостерігає як плаче від болю дорослий, на обличчі в неї лише вираз нетерплячості з приводу того, що перервалася гра, або немає можливості поговорити з дорослим /23,5%/; 2/ поведінка індіферентна, але з елементами співпереживання: дитина спочатку здивована тим, що сталося з дорослим, потім, зрозумівши, підходить,

віднімає руки від обличчя, заглядає у вічі, намагається втішити /34,3%, і 3/ співчутливе, коли співпереживання виявляється в активній формі: дитина шукає "ліки", гладить по голові, втішає дорослого, чи - пасивній: дитина плаче разом з дорослим /42,2%.

У проявах співпереживання дитини по відношенню до ровесників можна виділити такі форми: 1/ індиферентне ставлення дитини по відношенню до ровесника при переживанні останнім страждання /31,3%/; 2/ пасивне співпереживання /30,6%/; 3/ активно-пасивне співпереживання: в одних ситуаціях дитина помічає біль іншого, а в інших може лишитися зовсім байдужою /19,0% - 9,1% /.

Емоції вини і сорому в їх проявах у дітей на ранньому етапі розвитку теж викликали гострі наукові дискусії, особливо щодо їх перших строків проявів, значення у вихованні, їх взаємозв'язку з предметною спрямованістю. Так, одні автори вважали, що сором стоїть на заваді спілкуванню, інші додержуються точки зору, що ця емоція - необхідний емоційний компонент морального розвитку людей. Ми вважаємо, що ці суперечливі позиції пояснюються тим, що більшість дослідників не розмежовують поняття: " сором ", " сором"язливість ", " соромливість ". Наші дані дозволяють стверджувати, що сором як емоційний процес є модифікацією страху, який предметно-спрямовується на процес спілкування людини з референтною для неї групою. У дітей перші прояви сорому не є ще істинною емоцією з усіма її внутрішніми і зовнішніми ознаками, а виявляються як " сором"язливість " /збентеженість/ - своєрідне побовання, що виникає у контактах з незнайомою людиною. Факти такої поведінки описані багатьма авторами - ми їх одержали і в нашому досліджен-

ні: дитина червоніє, ховається за спину дорослого, тримається за плаття матері, відвертається при спробі дорослого заговорити з дитиною, або просто привернути її увагу. Почервоніння, скованість, зіщулення, бажання сховатися - це все зовнішні ознаки страху, але в такій його модифікації, яка виявляється лише у спілкуванні з оточуючими. Ця реакція властива багатьом дітям /для нашої вибірки - 87,6%/, але її яскравість і "сила" прояву досить індивідуальні: від ледь помітних реакцій до досить виражених. Згодом ці емоційні реакції, що виникають у дитини лише в умовах спілкування, переростають у побоювання справити на інших погане враження, глибоке й сумне переживання в разі дій, які не схвалюються дорослими, тобто набувають модальності сорому. Перехід від реакції сором"язливості-страху до прояву сорому в першу чергу залежить від відповідної поведінки дорослого. Вона може бути емоційно-нейтральною, легким невдоволенням, або явно виявленим невдоволенням, гнівом. Відповідно формується й емоційна реакція дитини.

Емоція вини у своєму розвитку спирається теж на страх. Вона виникає в ситуаціях, коли дитина вчиняє щось таке, що не підтримується або засуджується дорослими. На перших етапах розвитку цієї емоції детермінуючі фактори вини і страху та їх зовнішні прояви дуже схожі: дитина зніщується, зіщулюється, опускає голову, злегка червоніє, вона сама прямує в куток /якщо саме такі міри покарання застосовуються дорослими/, коли її сварять, або коли вона сама здогадується, що вчинила щось погане. За даними опитування батьків, такі прояви спостерігаються у дітей після 1р.2 м. - 1р.5 м. Страх і вина, злиті на перших етапах розвитку дитини, поступово розмежовуються.

У сім'ях з демократичним стилем виховання прояви емоцій вини спостерігаються у дітей частіше, коефіцієнт кореляції - 7,2, при авторитарному - 4,1. Другою умовою розмежування страху і вини є диференціація подразників за ступенем їх впливу на дитину - сильні: крик, підвишений тон голосу дорослого, погроза покарання, часті покарання викликають емоцію страху; слабкі: спокійний тон голосу дорослого, роз'яснення дитині несумісності її дій щодо вимог оточуючих, вказівка на небажані або навіть тяжкі наслідки для іншої людини змісту її дій, пов'язані з переживанням вини.

Показниками норми емоційного розвитку дитини в цьому віці є: емоційна заразливість і емоційна вразливість дитини емоціями інших /дорослих і дітей/, емоційна чутливість: відсутність досить довгої зосередженості на емоції /особливо негативній/; наявність досить чіткою диференційованості емоцій за своєю модальністю /сором'язливість, вина, симпатія, співпереживання/ у контактах з близькими і ровесниками; позитивні емоції по відношенню до людей; обережне, дбайливе ставлення до іграшок і книжок; наявність вибіркової прихильності до людей; помірний сором'язливість у взаєминах з незнайомими; відсутність зосередженості емоційної реакції на певному об'єкті.

Суттєві зрушення в емоційному розвитку дитини виникають в дошкільному віці:

- емоції набувають своєї специфічної модальності, відокремлюючись від базових: симпатія стає прив'язаністю, співпереживання перетворюється на страждання за іншу людину, зникло-вілість, тривожність - на почуття сорому як моральний осуд.

Якщо на попередньому етапі прояви цих емоцій виникають за умовою безпосередніх вказівок дорослих, то дитина дошкільного віку самостійно оцінює певну ситуацію і відповідно до неї емоційно реагує /емоція симпатії - 72,1%, співпереживання - 52,6%, сорому - 31,8%, вини - 36,2%/;

- в дошкільному віці емоція набуває свого зрілості, включаючи всі властиві їй ознаки: специфічну модальність і свідоме відчуття дитиною змісту конкретного переживання, вона викликає відповідні форми зовнішнього прояву у миміці обличчя, супроводжується типовими вегетативними змінами, пов'язана з емоційними і вербальними діями, реалізується у певних вчинках, вступає у взаємодію з іншими емоціями;

- дитина усвідомлює зміст свого переживання, відокремлює одне переживання від іншого, може проаналізувати причину виникнення переживання, помітити його в іншій дитині.

Індикаторами норми емоційного розвитку дитини дошкільного віку є: амбівалентна поведінка в ситуаціях соціальних обмежень, відсутність тривожності, нерішучості, коливань; наявність співпереживання в реальних ситуаціях спілкування дитини з дорослими і ровесниками; емоційна жвавість; відсутність негативних емоцій: агресивності, конфліктності, замкнутості, страхів, надмірної сором'язливості; емоційна адекватність певній емоції в межах конкретної ситуації; наявність емоційних евристик - емоційне передбачення можливих наслідків певних вчинків, їх регуляція системами внутрішнього самоконтролю за допомогою емоцій сорому; здатність емоційно повертатися у минуле, переживати.

Таким чином, висунута нами гіпотеза, підтвердилась.

У висновках узагальнюються теоретичні та експериментальні

результати роботи, найголовніші з них такі:

1. Емоції разом з когнітивними структурами виконують оцінно-регулюючу функцію у взаєминах людей. В індивідуально-психологічному аспекті вони являють собою принципово важливий компонент внутрішніх моральних структур, від ступеня розвитку яких залежить індивідуальна саморегуляція поведінки в цілому. Взаємини людей в соціальних відносинах не можуть забезпечуватися лише когнітивними процесами: знання про норму поведінки, яке не поєднане з переживанням, не пов'язане з емоційним ставленням до оточуючих, не завжди втілюється в практику стосунків між людьми.

2. Одержані в дослідженні дані свідчать:

1/ специфіка емоційної сфери та її роль у регуляції поведінки людини може бути ґрунтовно розкрита за умови диференційованого підходу, який дозволяє з'ясувати психологічну структуру конкретної емоції та її особливості; 2/ прояв тієї чи іншої конкретної емоції визначається жорстко закріпленим за нею детермінуючим фактором, яким обумовлена логіка і передбачуваність емоційної поведінки; 3/ емоційні явища двоєдині: вони можуть виявлятися у формі емоційного процесу і існувати як диспозиційна риса особистості; 4/ розвиток емоцій у дітей - це поступовий процес надання емоційному збудженню предметної спрямованості, провідна роль в якому належить дорослому; 5/ емоції у своєму розвитку спираються на базове - позитивного і негативного знаку збудження, яке поступово набуває своїх феноменологічних ознак і стає специфічним за своєю модальністю; 6/ емоція тісно пов'язується з мотиваційними структурами, які мають пряме відношення до формування поведінки в континуумі: просоціаль-

ність - агресія і конфліктність; афіліція - авторитарність, самоконтроль і самостійність - безпорадність і відчайдушність; 7/ ранній і дошкільний вік є сензитивним по відношенню до розвитку диференційованих за своїм змістом емоцій.

3. Вивчення розвитку емоцій з точки зору диференційованого підходу у двоедності емоційного процесу і стійкої емоційної риси особистості дозволило розкрити цей процес і виділити його причини та наслідки: починаючись в умовах, значущих для індивіда, емоційний процес модифікує запас енергії - підвищує або знижує рівень активації. Значення його в тому, що він оцінює ступінь важливості для суб'єкта діючого фактора і регулює психічну діяльність людини, а також діяльність внутрішніх систем організму. Конкретна за своєю модальністю емоція набуває статусу мотивації у відповідних ситуаціях взаємодії людини з оточуючими.

4. У процесі онтогенезу емоції проходять складний шлях від генетично-запрограмованих позитивних і негативних емоцій до складних за своєю феноменологією емоційних процесів, які мають пряме відношення до регуляції поведінки особистості. Основними процесами, що починаються вже в ранньому віці в розвитку емоційної сфери дитини, є диференціація і інтеграція емоцій. Процес диференціації, який починається ще в ранньому віці, на рівні дошкільного являє собою репрезентацію емоційного збудження в свідомості дитини: кожна конкретна емоція набуває своїх мимічних ознак і відчувається дитиною як предметне переживання. Процес закріплення в психіці дитини певних диференційованих за своєю модальністю емоцій тісно пов'язаний з виділенням специфіч-

ного для кожної емоції детермінуючого фактора. Такий фактор становить собою узагальнене інтегральне утворення, яке спрямовує емоційне збудження, надає цьому збудженню предметну визначеність.

6. В дослідженні показано, що наприкінці дошкільного віку формуються узагальнені емоційні образи, які за певних умов спрямовують поведінку дитини, регулюючи її прояви. Можливість регуляції поведінки забезпечується і взаємодією емоцій: емоції можуть об'єднуватися в групи: посилюючи, або послаблюючи, а то й стимулювати одна одну. Емоція як в індивідуальній, так і в груповій взаємодіях дітей генерує певний стан, який є "фоном" /С.Л.Рубінштейн/, на якому відбувається перебіг психічної діяльності. Емоції стають надзвичайно важливим компонентом соціально значущих якостей людини, як совість, відповідальність, обов'язок. Розвиток їх знаходить своє втілення у поведінці людини до оточуючих, в трудовій і професійній діяльності.

Таким чином, нами обґрунтовані нові підходи до емоційного розвитку дитини, які спрямовані на перебудову виховної діяльності педагогів дитячих установ і сім'ї у напрямку гуманізму і моральних орієнтацій. В дисертації започатковані нові напрями подальших наукових досліджень:

- наше дослідження відповідає основним ідеям програми "Діти України" й реалізоване в її руслі;

- потрібно закладати емоційно-почуттєвий фундамент моральної та загальної готовності дитини до життя та професійної діяльності - без почуттєвої бази не може бути мови про адек-

ватну психологічну готовність дитини до спілкування, трудової діяльності, творчості, особливо на сучасному етапі розвитку нашого суспільства;

- емоції та почуття значною мірою програмують гуманістичну спрямованість особистості, яка буде сприяти подоланню усієї тієї "навали", яку несуть окремі течії псевдокультури, псевдомистецтва, псевдорелігії та ін.;

- професійна підготовка студентів у вузах до роботи з дошкільниками, учнями багато в чому повинна орієнтуватись саме в напрямку виховання емоційної культури, володіння засобами емоційного впливу;

- виховання в сім'ї, де закладаються основи емоційної саморегуляції, почуттєвої культури, спілкування, повинно здійснюватись з урахуванням відповідних психологічних досліджень;

В перспективному плані здійснене дослідження становить новий оригінальний напрямок в розробці проблеми емоцій і почуттів на різному віковому рівні, в різних соціальних умовах, закладає теоретичний фундамент для розробки синтетичної концепції почуттів взагалі та здійснення прикладних розробок в широкому діапазоні, починаючи від аспектів найпростішої саморегуляції дошкільників та закінчуючи розробками складних систем емоційно-вольового та інтелектуального тренінгу в екстремальних та аварійних умовах.

Основний зміст дисертації відображено у 72 публікаціях, загальним обсягом 82,6 др. арк.

Монографії:

1. Вихованість. Що це? - К.: Рад.школа, 1973. - 6,5 др.арк.
2. Воспитание чувств детей в семье. - К.: Рад.школа, 1983. - 6,5 др.арк.

3. Внутренний судья. - К.: Рад. школа, 1966. - 4,3 др.арк.

4. Citova výchova deti v rodine. Clovencke pedagogicke nakladatelstvo. - Bratislava 1987. - 8 др.арк.

Брошури, статті, тези доповідей у наукових збірниках і журналах, методичні рекомендації:

1. К вопросу о генезисе гуманных чувств. - В кн.: Научные записки Института психологии Украины, - Т.ХVII.-К.:Рад.школа, 1964. - 0,2 др.арк.
2. Моральне виховання. - В кн.: Дорослим про дітей. - К.: Знання, 1964. - 6 др.арк. 3/Авторських - 1,1 др.арк./.
3. Генезис чувства симпатии во взаимоотношениях детей. - В кн.: Дошкольная педагогика и психология /Респ. научн. метод. сб./- 1965. - № 1. - 0,6 др.арк.
4. К проблеме нравственного развития ребенка /Развитие чувства стыда у детей дошкольного возраста/ /Вопросы психологии, 1966.- № 1 - 0.6 др.арк.
5. Моральне виховання дітей дошкільного віку. - К.: Знання, 1967. - 1,7 др.арк.
6. Генезис гуманных чувств. - В кн.: Дошкольная педагогика и психология /Респ.научн.метод.сб./ - К.:Рад.школа, 1967. - №3. - 0,5 др.арк.
7. Развитие моральных чувств у детей старшего дошкольного возраста. - В кн.: Дошкольная педагогика и психология /Респ. научн. метод. сб./ - К.: Рад.школа, 1968.-№ 4.- 0,5 др. арк.
8. Развитие моральных чувств у детей среднего дошкольного возраста. - В кн.: Психология /Респ.научн.метод.сб./ - Вып.5. - К.:Рад.школа, 1968. - 0,5 др.арк.

9. Генезис гуманных чувств у детей. - В кн.: Воспитание учащихся в духе гуманизма. Уч. зап. МГПИ им. Н.К.Крупской. - Т. 201. - Вып. 4. - М., 1968. - 0,5 др. арк.
10. Индивидуальные особенности в проявлениях моральных чувств у детей старшего дошкольного возраста. - В кн.: Психология /Респ. науч. метод. сб./ - Вып. 6. - К.: Рад. шк. та, 1968. - 0,4 др. арк.
11. Моральные чувства как мотив поведения ребенка. - В кн.: Материалы Всесоюзной научной конференции по актуальным вопросам дошкольного воспитания. - М.: Просвещение, 1970. - 0,2 др. арк.
12. Индивидуальные отличия в эмоционально-нравственной сфере детей младшего школьного возраста. - В кн.: Материалы II зональной конференции психологов Сибири. Уч. зап. - Вып. 55, Омск, 1970. - 0,6 др. арк.
13. Общие вопросы психологии воспитания. Психология морального воспитания детей дошкольного возраста. - В кн.: Дошкольная педагогическая психология. - К.: Рад. школа, 1970, - 0,3 др. арк.
14. Роль чувств симпатии и антипатии во взаимоотношениях детей дошкольного возраста. - В кн.: Коллектив и личность. Внутриколлективные отношения. - М., Просвещение, 1970. - 1,4 др. арк.
15. Психологический анализ проявлений доброжелательности и конфликтности во взаимоотношениях детей старшего дошкольного возраста. - В кн.: Дошкольная педагогика и психология /Респ. науч. метод. сб./ - Вып. 8. - К.: Рад. школа, 1974, - 0,5 др. арк.
16. Родителям о воспитании культуры детей. - К.: Рад. школа,

1980. - 6,8 др. арк.
17. Формирование нравственных чувств у детей дошкольного возраста.- В кн.: Воспитание, обучение и психическое развитие. Тез. докл. к V Всесоюзному съезду общества психологов /27 июня - 2 июля 1977/. М., ч. II. - 0,1 др. арк.
18. Дошкольный возраст.- В кн.: Общая, возрастная и педагогическая психология. Практикум.-К.: Вища школа, 1980.- 0,4 др. арк.
19. Виховання почуттів у дітей.-К.: Знання, 1981.- 2 др. арк.
20. Особенности формирования личности ребенка в разрушенной семье.- В кн.: Семья и формирование личности.-Гродно, 1981.- 0,2 др. арк.
21. Эмоции и мотивы нравственного поведения ребенка. - В кн.: Категории, принципы и методы психологии. Психические процессы. Тез. к VI Всесоюзному съезду общества психологов.- М., АН СССР, 1983. - 0,1 др. арк.
22. Эмоция сопереживания как компонент социальной коммуникации. - В кн.: Эмоциональная регуляция учебной и трудовой деятельности. - М.-Одесса, 1986. - 0,2 др. арк.
23. Эмоциональные процессы и регуляция поведения личности. - В кн.: Эмоциональная регуляция учебной и трудовой деятельности. - М.-Одесса, 1986. - 0,2 др. арк.
24. Роль эмоциональных процессов в регуляции нравственного поведения.-В кн.: Эмоциональная регуляция учебной деятельности. - М., 1987. - 0,3 др. арк.
25. Учить детей бережливости.-К.: Рад.школа, 1989.-6,1 др. арк.
26. Одаренность и ее выявление у детей дошкольного возраста /Метод.реком./.-К.: Знание, 1993.-5,6 др. арк./Авторських-1,5/.
27. Диагностика творческих способностей детей.-К.: Знание, 1996. 3,6 др. арк. /у співавторстві/ - /Авторських - 0,5 др. арк./

Kulchitska E. I.

Feelings and their development in early and pre-school childhood.

Dissertation for doktrate in psychology.

Institute for pedagogics and psychology of professional education
at Academy of Sciences of Ukraine.

Kiev, 1996.

The dissertation investigates the problem of emotions and
their development in early and pre-school childhood.

It had been ascertained that emotions are unity of both:
emotional process of differentiation of specific emotional excita-
ment that obtains it's modality and attaches to a certain
determinid factor.

Social emotions, joint with personality's self-control system, and
regulate moral behaviour of child.

Кульчицкая Е. И.

Чувства и их развитие у детей раннего и дошкольного
возраста

Диссертация в виде рукописи на соискание ученой степени
доктора психологических наук по специальности 19.00.07-
педагогическая и возрастная психология.

Институт педагогики и психологии профессионального
образования АПН Украины, Киев, 1996.

Исследование посвящено проблеме развития эмоций и чувств
у детей раннего и дошкольного возраста.

В нем установлено, что онтогенез эмоций представляет собой процесс
дифференциации эмоционального возбуждения и приобре-
тения качества модальности, закрепления его за определе-
нным детерминирующим фактором.

Эмоции, симпатии, сопереживания стыда и вины, соединяясь с
когнитивными процессами и системой самоконтроля, выполняют
регулирующую функцию в нравственном поведении ребенка.

Ключові слова: емоційне збудження, емоційний процес
і стійка емоційна риса особистості, емоційна регуляція
поведінки, диспозиційне емоційне створення, соціальні
емоції, індивідуальні пороги емоцій.

Підписано до друку 19.09.1996 р. Об. 2, 4. Формат 60x84 1/16.

Друк офсетний. Тир. 100. Зам. 208. Безкоштовно.

ДЮД УДУ ім. Драгоманова, Київ, Пирогова, 9.

439659

AB 35.686

AB. 35.686